

**КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПОКЛОННИЧЕСТВОТО ПРЕЗ
ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ**

Жана Пенчева

**ON THE ISSUE OF PILGRIMAGE DURING THE
BULGARIAN REVIVAL**

Zhana Pencheva

University Research Center for Ancient European and Eastern Mediterranean
Cultures

South-West University “Neofit Rilski”

Blagoevgrad, Bulgaria

Source: ART AND CULTURE AS A DEVELOPMENT RESOURCE
(ИЗКУСТВОТА И КУЛТУРАТА КАТО РЕСУРС ЗА РАЗВИТИЕ), pages 35-
50

<http://www.satrae.swu.bg>

Avangard Prima, 2015

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПОКЛОННИЧЕСТВОТО ПРЕЗ ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

д-р Жана Пенчева
ЮЗУ „Неофит Рилски“

От позицията на нашето време поклонническото движение би могло да се мисли като началото, прототипа на религиозния и културния туризъм. От религиозна гледна точка всеки християнин, за да получи спасение на душата си трябва да се поклони в свети места и да направи дарение. В средновековната йерархия на религиозните ценности манастирът стои едно стъпало по-високо от енорийския храм и това разбиране се запазва дълго време и през Възраждането. На тази основа продължават поклоненията, като една от най-старите форми за поддържане на културните средища и манастирите. Всеки православен християнин при възможност е трябвало да се поклони на Божи гроб и в Света гора, а всеки българин – в Рилския манастир. През Възраждането, преди да се отправят към големите обители, българите са посещавали и дарявали близките епархиални манастири. Победните пасоми могат да си позволят посещения единствено на тях. Монашеските братства се стремят, използвайки религиозната ревност, да привличат повече поклонници, а по този начин да увеличат богатствата и да разширяват интегративните функции на светите обители.

За големите обители още в пандахусата за таксид се съдържа покана за поклонение в манастира, защото според тях само там Божията благодат е най-голяма и молбите на вярващите се чуват най-силно¹. В епархиални манастири подготовката и поканата на поклонници през годината е започвала много рано. Игумените им отправяли горещи покани към близки и далечни селища, заможни българи и занаятчийски организации. В Капиновския манастир още през зимата са давани богати угощения на проспериращите гра-

¹ Гандев, Хр. Ранно възраждане // Проблеми на Българското възраждане. София, 1976, с. 157, 168; Радкова, Р. Българската интелигенция през Възраждането. София, 1986, с. 39-40, 156-57; Тодорова, О. Православната църква и българите XV – XVIII век. София, 1997, с. 191; Темелски (Христов), Хр. Капиновският манастир „Св. Никола“ // Векове, 1977, Кн. 4, с. 127-133.

динари от околните села и те са канени да запишат дарения в светата обител. Храмовите празници са два – Никулден (6 декември) и Въведение Богородично (21 ноември) – патрон на старата църква, отвъд реката².

В съседния Преображенския манастир игуменът Зотик устройва богати угощения и отправя покани за дарения към състоятелни миряни и еснафи. В Соколския манастир игуменът привлича местни първенци, богати миряни, емигрирали габровци, като Андрей Станчов Хаджиоолу през 1836 г.; авторитетни представители на интелигенцията, като Неофит Бозвели и Неофит Рилски; свои приятели. В писмо до Н. Палаузов от 28.IV.1848 г. са поканени одеските дейци за „първи ктитори и благодетели на манастира“. На 6.III.1859 г. Йосиф Соколски отправя молба към букурешкия габровец Стефан П. Велчович да посети манастира и ако „може да направи нещо за него“. Чест гост, намиращ спокойствие и уединение в светата обител, е търновският управител Галип паша (1850-1856 г.). Ф. Каниц отдава на това благоприятно положение големите богатства на манастира³.

Значителните възможности на корпоративните организации определят поканите от страна на отделни манастирски старейци на патронния празник в своите обители. Преди съответния ден манастирските братя идват в градовете и „калесват“ майсторите, които с богати подаръци се отправят към светите обители. Търновските бояджии и казанджии чествали своя празник – Архангеловден в едноименния Присовски манастир (близо до с. Дебелец) и носели „восък, свещи, медни съдове, които подарявали на манастира“. През 1898 г. и терзийският еснаф в Търново за първи път посещава на своя празник близкия манастир „Св. Троица“⁴.

По време на големите християнски празници и най-вече на патронните населението, организирано в групи, се отправя към манастирите. Често в тях

² Станев, Н. История на търновската предбалканска котловина. София, 1993, с. 156.

³ Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът. Т. I. София, 1995, с. 264; Орешков, П. Априлов и Срезневски // Български преглед, I, 1929, № 3, с. 192-193; Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. София, 1929, с. 634; Арnaudов, М. Неофит Хилендарски-Бозвели : Живот, дело, епоха : 1780-1848 : Т. 1-2. София, 1972, с. 392-397 (от 1836 г.); Генчев, Н. Одеско българско настоятелство // Научни трудове. Т. I. София, 2003, с. 307; Радев, Ив. Търновска хроника 1800-1835. В. Търново, 1993, с. 107-112.

⁴ В град Ловеч срещу празника св. Троица; Крушев, П. История на Великотърновския терзийски еснаф според кондиките му (1850-1919). В. Търново, 1960, с. 62, 71; Минчева, Т. и М. Спиридонова. Принос към изучаване бита на В. Търново през епохата на Възраждането // В. Търново през вековете. София, 1982, с. 268.

пристигат многобройни, спонтанно организирани християни (според М. Маджаров групите към Троянския манастир са от 50 до 150 души), начело с първенците и свещениците, които даряват храмовете богато, оставят своята лепта, записват имената си в помениците.

Почти задължително свещеникът е водач на поклонническа група до близки, а често и до по-далечни манастири, най-вече на храмовия празник на съответната духовна обител, ако тази функция не се изпълнява от манастирския таксидиот или от друго доверено на обителта лице. Практика е манастирските управления да упълномощават по-възрастни свещеници, които да водят миряните на поклонения. При определени случаи през XVIII и началото на XIX век начело на групите за застават и местните учители. Водач на севлиеви при поклонението им в Зограф в 1763 г. е Трохан „даскал общий“⁵.

При изпращането и посрещането на поклонниците в българската етническа територия действа традиционен православен церемониал. Той се определя от йерархията на мястото за поклонение, социалното положение на поклонника и близките родствени връзки с него. Изключително тържествено се изпращат и посрещат бъдещите хаджии. За Тетевен Т. Васильов е записал, че поклонниците се изпращат и посрещат тържествено „накрай село“. При заминаване те хвърляли дребни монети (на децата – по 10, 20, 40 пари, на роднини – по 2-3 гр. и най-много оставят на свещениците). И в Троян, когато х. Петър Балов и сина му Калчо през 1864 г. тръгнали за Божи гроб, цялата фамилия и много миряни идват да ги изпратят. След като свещеник Христо отслужил молебен за добър път, бъдещите хаджии били изпратени до р. Дъскотина от събралите се хора, а от синовете му – до местността Камен мост⁶. И поклонниците до Света гора и Рила се изпращат и посрещат тържествено, макар ритуалът да не е толкова пищен.

За посрещане на поклонници в големите манастири са строени специални сгради – гостоприемници (трапезарии) и странноприемници (ксенодохии). В други манастири са оформени крила със стаи за гости, които често са откупувани от поклонниците на дадено селище. Християните са посре-

⁵ Ковачев, М. Севлиеви и Зограф // Севлиево и Севлиевския край. Ч. I. София, 1967, с. 104.

⁶ Васильов, Т. На поклонение // Рила, 22.I.1934; Живот и спомени. София, 1938; Станев, Н. Цит. съч., с. 156; Начев, Н. Нашите хаджии и Божи гробъ (хаджилък). София, 1905, с. 136, 156-157; Балев, П. Сказание за Баловия род (1600 – 1900). Троян, 1996, с. 110, 145, 162, 164.

щани тържествено от цялото братство пред манастирските порти с биенето на камбани. Специални монаси ги настанявали в стаите за гости (архидарници). В манастирите са съществували лица със специална длъжност „госводители“, които развеждали поклонниците из светите обители⁷.

Осигурявани са елементарни условия за пребиваване на посетителите. В по-големите обители се отделят средства за посрещане на християните по време на храмовия празник, а именно осигуряване на подслон за три дни, вино и хранителни продукти. По време на храмовия празник са жертвани голям брой животни (главно овце). В същото време, с цел печалба, на празника в Троянския манастир въсъкът от пчелина се използва за направата на пет различни по големина свещи, които са продавани на поклонниците, а понякога са натурално разменяни⁸.

Празниците включват религиозно-ритуална част: вечерня, всенощно бдение, празнична литургия; икономическа – панаир, и развлекателна – срещи с манастирското братство и с други българи, участие в пригответното угощение и празнично увеселение. По време на празниците се правят богати дарения и записване имена в поменици. Закупуват се подаръци за близките, често и за енорийския храм. Преобладават кръстове с различна големина, стойност на метала, художествени качества; малки иконки и задължителните шампи с изглед от манастира и светеца-закрилник, броеници, свещи, а понякога и богослужбни книги. За нуждите на поклонническото движение се развиват отделни клонове на църковното изкуство – направата на утвар и изработването на шампи с панорамни изгледи от светата обител.

Изследваните документи показват, че три са основните практики за осигуряване на средства от поклонниците. Двете от тях са строго ритуални, а именно традиционния дар в пари или натура и записване на живи и починали близки в помениците за отслужване на литургия за здраве или помени. Посетителите на манастирите закупуват и предложените икони, шампи и произведения на приложното изкуство, с което стимулират развитието им. Придобитите дарения обогатяват светите обители и дават въз-

⁷ Харитон, Драговитийски еп. Троянският манастир „Усп. Пресв. Богородици“. София, 1958, с. 150-152; Радкова, Р. Българската интелигенция, с. 36, 56, 117, 127; Тулешков, Н. Архитектура на българските манастири. София, 1988, с. 83-88; Минчева, Т. и М. Спиридонова. Цит. съч., с. 268; Тодорова, О. Цит. съч., с. 191.

⁸ Радев, Ив. Търновска хроника, с. 155; Харитон, Др. еп. Цит. съч., с. 20; Тодорова, О. Цит. съч., с. 191; Радкова, Р. Българската интелигенция, с. 76, 127, 150, 152; Каниц, Ф. Цит. съч., Т. II, с. 122-123.

можност за разгръщане на мащабни строителни програми.

Посрещането на завръщащите се от поклонение съграждани също е изключително тържествено⁹. В Севлиево цялата българска общност излиза да приветства пристигащите поклонници. При завръщането си от Божи гроб габровци пренощували извън селището и на сутринта са тържествено посрещани от роднини, съседни и приятели, начело с духовенството, а при завръщането си от атонските манастири окичвали конете си с клони от иглолистни дървета, каквито нямало в селището. Първо в църквата се отслужва молебен и едва тогава те се прибират в своя дом, а като благодарност за успешното завръщане на поклонниците се правят дарения на храма. От Панагюрище е запазено следното описание – по „закон“ хаджиите не мият краката си по обратния път към дома. Част от ритуалното практика е измиването на краката им и запазването на водата като светена (аналогия с библейския мотив).

През цялото Възраждане традиционната поклонническа практика осигурява приходи на епархийските манастири, които интегрират по време на своите празници големи групи от българското православно население в региона. Необходимостта от осигуряване издръжката на енорийските храмове и близките манастири води до формирането на специфични поклоннически практики, като по време на големите християнски празници населението разделя своите посещения между енорийския храм и близкия манастир. В тази насока на Великден в с. Плаково (Великотърновско) лептата се е поделяла между енорийския храм и манастира. Така от селото на първия ден на Възкресение, след църковната служба, младежите начело със свещениците, черковния епитроп и певците, носейки козунаци, червени яйца и завързан в „червен пош грош“, се отправяли на обяд в Плаковския манастир. При приближаването им манастирското братство ги посрещало, сякаш идвали „тежки хаджии“ – със звън на камбани, клепала и химна „Христос Воскресе“. След църковната служба поклонниците целуват ръка на игумена и на братята, козунаците и яйцата оставят в един кош, а парите – в църковната касичка. След това игуменът ги благославя и им подарява по червено яйце и шекер (захар). По-късно всички се нареждат на обяд и заедно прекарват остатък от деня. И в Лясковския манастир Великден е най-тачения ден, след патронния празник, и е свързан с посещения на мно-

⁹ Васильов, Т. Цит. съч., с. 294-295; Харитон, Цит. съч., с. 63; Попов, М. и Ал. Иванов. Българските манастири. София, 1927, с. 71.

го поклонници и щедри дарения¹⁰.

В Преображенския манастир даскал Койчо от Самоводене още от вечерта води учениците, когато има голям християнски празник¹¹. Те участват във вечерната служба, нощното бдение и утринната литургия. Хранят ги с влашки боб (картофи, донесени от Влашко). Младите хора са интегрирани в българската общност чрез четене на книги и срещи в общата стая с образовани монаси и с други гости на манастира.

Също така габровските учители, след посещение на Соколския манастир през 1858 г., решават всяка година, след приключване на годишния изпит през юли, да правят поклонение на светата обител. Въпреки, че тази идея не е осъществена, манастирът се посещавал и от много ученици по време на храмовия празник, на който са се обсъждали и българските национални проблеми¹².

През Средновековието като големи празници се утвърждават патронните дни на местния храм и на близкия манастир, ползващи се като закрилници на селища и райони. Важно място в празничната система на възрожденското общество заемат храмовите празници на местните (епархиални) и особено на големите общобългарски манастири – Рилски, Зограф, Хилендар.

Изключително много поклонници посрещат и местните епархиални манастири. Тетевенци се отправят към близките обители, славещи се с чудотворни икони, а именно, Гложенския манастир – с иконата на „Св. Георги Чудотворец“ и Троянския манастир – на „Св. Богородица Троеручица“¹³. Т. Васильов пише следното за поклоненията на тетевенци: „Срещу Гергьовден и Голяма Богородица дълги и многобройни върволици мъже, жени, деца, възседнали коне се отправяха нагоре и надолу по течението на Вита

¹⁰ Станев, Н. Цит. съч., с. 156; Бур-Марковска, М. Към проблема за манастирското стопанство в българските земи през Възраждането (Данни от сметководната книга на Лясковския манастир „Св. Петър и Павел“ 1936-1840) // Кирило-методиевски студии, 1986, Кн. 3, с. 244.

¹¹ Радев, Ив. Търновска хроника, с. 155.

¹² Писахме да се знае. Приписки и летописи. Състав. и компл. В. Начев и Н. Ферманджиев. София, 1984, с. 297; Славейков, П.Р. Литературен архив. Т. I. София, 1959, с. 74; Темелски (Христов), Хр. Габровските манастири през Възраждането // Исторически преглед, 1983, № 1, с. 82; Цончев, П. Из културното минало на Габрово. София, 1934, с. 634-635; Същият. Из стопанското, с. 421.

¹³ Васильов, Т. Цит. ст., с. 294; Харитон, Др. еп. Цит. съч., с. 23-24, 59, 63, 132; Тодорова, О. Цит. съч., с. 89, 176.

за двата тия манастири и се връщаха на другия или на третия ден¹⁴. По аналогичен начин М. Маджаров описва поклонението на своето семейство от три поколения и други копривщеници през 1860 г. в Троянския манастир по време на храмовия празник. Ритуалите в епархийските манастири напомнят на ритуалите в големите свети обители, характеризиращи се с изпращане и посрещане на поклонниците от страна на близки роднини, приятели и съседи, съпроводени и с типичните благопожелания.

По време на патронния празник и големите християнски празници са отваряни широко вратите на духовните обители за поклонение. За Преображенския манастир е известно, че въпреки незавидното му състояние през всичките векове на османската власт, по стар християнски обичай местното население продължава да се събира ежегодно на храмовия празник „Св. Преображение Господне“ (6 август) и да извършва празничен водосвет. Дори по време на последната голяма чумна епидемия от 1837 г. Троянският манастир не затваря врати и като божия награда св. Богородица запазва всички монаси, участвали в отбелязване на нейния ден¹⁴. И не случайно, обхождайки българските манастири в края на Възраждането Ф. Каниц определя като значителни поклоннически центрове, „известни и почитани в цяла България“ Троянски, Преображенски и манастира „Св. Троица“ при Търново¹⁵.

За Присовския манастир е известно, че още в първите години на османската власт населението от Присово, Дебелец и околните великотърновски села, както и гражданите от Търново, се събирали на „сбор“ в деня на манастира – патронния празник на св. арх. Михаил, и заедно се черкували, а впоследствие устройвали общи жертвени обеди, пазари и веселия за младите. По същия начин протичал сборът на Илинден (20 юли) в Плаковския манастир – пристигали са поклонници от околните селища Търново, Елена, Горна Оряховица. Службата в манастира продължавала цял ден и цяла нощ. В същото време пред манастирските врати монаси записвали в поменици даренията на миряните, а на поляната пред манастира се отваряли сергии. Надвечер поклонниците били нагостявани с вкусни манастирски „гозби“¹⁶.

¹⁴ *Право*, год. IV, № 42, 31 дек. 1860; *Радев*, Ив. Търновска хроника, с. 110, 117-119; *Попов*, М. и Ал. Иванов. Цит. съч., с. 71; *Харитон*, Др. еп. Цит. съч., с. 23-24, 33-34, 59, 132.

¹⁵ *Каниц*, Ф. Цит. съч., Т. I, с. 193; Т. II, с. 119, Т. III, с. 21.

¹⁶ *Станев*, Н. Цит. съч., с. 34, 192; *Каниц*, Ф. Цит. съч., Т. III, с. 21.

И Соколския манастир е посещаван често по време на храмовия му празник Голяма Богородица. Ф. Каниц посочва до 3000 поклонници от Дунавска България и Тракия, привлечени от „голямата му чудотворност“, свързана със свръхестественото излекуване на редица болести чрез измиване в аязмото и преспиване в пещерата¹⁷. Традиционните християнски ритуали със запазеното езическо наследство в тях привличали многобройни поклонници и средства за духовните обители в разглеждания регион.

Неофит Бозвели определя Соколския, наред с Троянския, като „двата най-силни манастири в Северна България“, радващи се на изключителната подкрепа на одеските българи. Н. Геров, който дава една доста негативна оценка за манастира като евентуален просветен център под руско покровителство, също го посещава на храмовия му празник – 15 август. Богомолците от Габрово и от заобикалящите го селища и колиби са най-честите посетители. За храмовия празник задължително в него са пристигали поклонници от Трявна. Така в Летописа на поп Йовчо е записано: „На 18.VIII.1848 г. ходихме с поклонници на Соколския манастир и аз и попадията, и Йонку и Теодоричка“. Три години по-късно друг известен тревненец – П. Р. Славейков, се покланя в тази обител, а в спомените си е записал: „Тръгнахме за Габровския манастир калабалък голям от Трявна“. В същата 1848 г. светата обител е посетена и от брата на известния българин Н. Хр. Палаузов от Одеса, който е донесъл и камбана като подарък¹⁸.

Игуменът на Соколския манастир архимандрит Йосиф Соколски осъзнава ролята му за издигане на българското национално съзнание и се опитва да организира училище за духовници. Той издейства през март 1847 г. пандахуса от търновския митрополит Атанасий за тази цел¹⁹. Това увеличава поклоненията, особено по време на патронния празник. Опитите му, обаче, не дават нужния ефект и Русия не подкрепя това начинание.

¹⁷ Каниц, Ф. Цит. съч., Т. I, с. 264.

¹⁸ Документи за българската история. Архив на Н. Геров, Ч. I (1857-1870). София, 1931, с. 65, док. № 66; Каниц, Ф. Цит. съч., Т. I, с. 264; Писахме, с. 297; Цончев, П. Из културното, с. 350, 634-635; Генчев, Н. Одеско българско настоятелство, с. 319; Славейков, П. Р. Литературен архив, с. 74; Цончев, П. Из стопанско, с. 350; Темелски (Христов), Хр. Габровските манастири, с. 82.

¹⁹ Цончев, П. Из културното, с. 634-635.

По средновековна традиция отделни миряни намират в манастирите спокойствие или прекарват време за „очистение от греховете“, както е случаят с габровския чорбаджия Петър х. Христов и неговото пребиваване в Соколския манастир. През Възраждането Ф. Каниц разглежда българските обители и като привлекателно място за почивка, което стимулира и възстановяването на част от пустеещите манастири²⁰.

Значителни средства боголюбивите християни подаряват на светите обители по време на храмовия им празник, което може да се установи от кондики и инвентарни книги. Да не забравяме, че около тях се провеждат големите панаири с определяща икономическа роля в даден район през Възраждането.

За осигуряването на повече дароприношения редица свети обители са си извоювали правото за пазар и панаир, което е санкционирано в документите чрез заплащане на такса сергийно право (*panaig resmi*)²¹. Поради това често явление е по време на храмовия празник в светите обители да се провеждат и ежегодни панаири. Така например откриването на панаира в Троянския манастир (с търговци от старопланинските селища, от Северна и Южна България) съвпада с храмовия празник „Успение Богородично“ на 15 август, който е продължавал три дни. През първата половина на XIX век троянският панаир се превръща във важен пазар за населението от Дунавска България, подбалканските центрове и Пловдивско. За това свидетелства присъствието на търговци със свои сергии от Севлиево, Габрово, Сопот, Карлово, дори от по-отдалечените Търново, Свищов, а много от местните стоки са изнасяни към турската столица Цариград и Мала Азия. Споровете между троянци и ловчанлии имали, освен религиозна, и чисто икономическа основа. Обикновено епитропите от Ловеч или Троян толерирали съгражданите си – търговци, при построяването на сергии по време на панаира на „Голяма Богородица“. Другият панаир при Троянския манастир се провеждал на „Малка Богородица“ (8 септември). За популярността му съдим от факта, че през 1864 г. руският консул в Търново се отправя на „Малка Богородица“ към Троянския манастир, но севлиевци начело с поп Марин п. Софрониев го поканват да посети заедно с тях едноименния Бато-

²⁰ *Същият*. Из стопанското, с. 350; *Каниц*, Ф. Цит. съч., Т. I, с. 264-265.

²¹ *Кабрда*, Й. Два берата на софийския и видинския митрополит от първата половина на XVIII век // Известия на Института по история, 1957, с. 390; *Маркова*, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. София, 1976, с. 36.

шевски мъжки манастир²².

И в Тетевен единия от двата годишни панаири се провеждали по време на храмовия празник на манастира св. пр. Илия (20 юли)²³, посещаван от значителен брой богомолци и търговци, включително и евреи, от Македония, Самоков и други селища.

За важноста на храмовия празник при набирането на средства и за съотношението на набираните суми през цялата година и по време на самия празник свидетелстват следващите документи. За периода 1824-1826 г. са запазени данни за няколко търновски манастира, като даренията са обособени в две групи – от милостиня (дарителство през цялата година и дарителство по време на храмовия празник). Дарителството по време на храмовия празник е свързано с големи приходи и това води до обособяването им като отделно приходно перо²⁴. Според предложената по-долу таблица (*Таблица 1.*) манастирите реализират големи приходи точно по време на храмовия празник. Такива са дароприношенията в Килифаревския (55,97% и 64,22%), в Капиновския (52% и 56,41%) и в Присовския манастир (72,58%).

Следващата таблица (*Таблица 2.*) показва стойностите на милостинята през цялата година и по време на храмовия празник в Преображенския манастир²⁵. И тук годишната милостиня е почти равна на даренията по време на патронния празник. Документите от Преображенския манастир показват нарастване на даренията по време на храмовия празник като дори през

²² От интерес за развитието на търговията и в определени рамки за даренията са докладите от посещенията на дипломатически представители на европейските страни. *Каниц*, Ф. Цит., съч., Т. I, с. 193 цитира посещение на австрийския консул Шой сър Робърт Даниел в 1867 г. на манастира „Св. Троица“; *Право*, год. IV, № 42, 31 дек. 1860; *Радкова*, Р. Обществена благотворителност на софиянци до Освобождението // София през вековете. Т. 1. София, 1989, с. 178; *Бур-Марковска*, М. Християнското население и православните манастири на Балканите през османското владичество // Исторически преглед, 1984, Кн. 3, с. 39-47; *Снегаров*, Ив. История на Охридската архиепископия. Т. 2. От падането ѝ под турци до нейното унищожаване (1394-1767 г.). София, 1995, с. 393; *Марковски*, М. Спомени из българските революционни движения 1868-1876. София, 1976, с. 104, 156; *Илиев*, Вл. Град Троян. Исторически работи, Кн. I. София, 1933, с. 30; *Писахм*, с. 358 – Летописни бележки на поп Марин п. Софрониев.

²³ *Стойчев*, Д. Тетевен. Минало и днес. София, 1924, с. 11.

²⁴ *Снегаров*, Ив. Друг търновски църковен кодекс // Годишник на Софийски университет, Богословски факултет, Кн. XX. София, 1943, с. 81-88.

²⁵ *Радев*, Ив. Търновска хроника, с. 110, 117-119.

1831 г. са 61,53% и с повече от 10% надвишават приходите от милостинята от цялата година.

Таблица 1.

Манастир	Година	Милостиня	Храмов празник	Общо	% празник
Плаковски	1824/5	270 гр.	310,10 гр.	580,10 гр.	46,54%
Плаковски	1825/6	200 гр.	325,10 гр.	535,20 гр.	37,36%
Дряновски	1824/5	940,34 гр. и пз		940,34 гр.	Общ
Дряновски	1825/6	2198,8 гр. и пз		3139,14 гр.	Общ
Килифаревски	1824/5	455 гр.	466 гр.	921 гр.	55,97%
Килифаревски	1825/6	601 гр.	840 гр.	1308 гр.	64,22%
Капиновски	1824/5	480 гр.	520 гр.	1000 гр.	52%
Капиновски	1825/6	588 гр.	660,10 гр.	1170,10 гр.	56,41%
Присовски	1824/6	205 гр.	550 гр.	755 гр.	72,58%

Таблица 2.

Година	Милостиня	Храмов празник	Общо	% храмов празник
1830 г.	2250 гр.	2100 гр.	4350 гр.	48,27%
1831 г.	4000 гр.	6400 гр.	10400 гр.	61,53%
1835 г.	4500 гр.	3600 гр.	8100 гр.	44,44%
1837 г.	2000 гр.	12 гр.*	2012	0,59%

Друг пример с данни за съотношението между събрана милостиня и дароприношения по време на храмовия празник предлага Лясковския манастир²⁶. Подаянията са през периода са януари 1836 – март 1837 г. са в размер на 6898 гр. от общите приходи – 7276 гр. (94,80%), а през периода от април 1837 до април 1838 г. те са 5761 гр. от общите приходи – 8308 гр. (68,90%), което маркира намаляване на приходите от храмовия празник. Същевременно нарастват разходите за празника, които са 166 г. (3%) за първия разгледан период 374 гр. (5%) – за втория.

На трето място ще спрем вниманието си върху най-голямата обител – ставропигиалния Троянски манастир с традиционния панаир на празника

* На 6.VIII.1837 г. на празника на манастира има отбелязани само 12 гр., макар че в този момент все още върлува страшната чумна епидемия и тези цифри да не могат да бъдат вземани за критерий при отдръпването на дарителите от тази света обител.

²⁶ Бур-Марковска, М. Към проблема, с. 252-253.

св. Успение Богородично (15.VIII.). Разпределението на милостинята за 1832 и 1833 г. е дадено в (Таблица 3.). Благодеянията са почти еднакви със сумите постъпили в светата обител между празниците (даренията през цялата година) и не случайно още Ф. Каниц определя храмовия празник като „най-важния ден в цялата околност“²⁷.

Таблица. 3.

Година	Милостиня	Храмов празник	Общо	% от храм. празник
1832	12752 гр.	12466 гр.	25218 гр.	49,43 %
1833	11614 гр.	12466 гр.	24080 гр.	51,76 %

Анализираните документи налагат извода, че манастирските братства привличат близо половината от дароприношенията точно по време на храмовия празник. Това определя и формите за стимулиране на дарителските жестове с покани към групи поклонници, съпътстващи панаири и улеснения за посетителите с предоставяне на безплатна храна. В отговор на това внимание от страна на манастирското братство се повишават даренията на българите.

Запазените документи показват от една страна строга отчетност при водене на приходно-разходните документи, по-развита канцеларска практика в манастирите спрямо енорията. От друга страна те маркират голямото значение на храмовия празник за стабилността на манастира, като милостинята събрана в този ден се доближава, а някъде и надвишава приходите през цялата година, което е отражение и на посочените вече форми за стимулиране на благотворителността. На този факт се дължи и широкият обхват на метохската система на ставропигиалния Троянски манастир.

Кондиката на Лясковския манастир съдържа информация за тежестта на храмовия празник. За достойно посрещане на гостите манастирът се изчиства и стените му се варосват два пъти годишно – преди Великден и преди храмовия празник – 35-40 гр. Посрещането на поклонниците изисква специални покупки – хранителни продукти, прибори, големи количества свещи, тамян, розозки, както и облекло и обувки за братята, често фиксирани в манастирските типичи. Монасите, ангажираните с поклонниците, получават допълнително възнаграждение. За тези разходи през 1836 г. се отделят 165 гр. (3% от общия разход), а през 1837 г. те се удвояват – 370 гр. (5% от общия разход), което говори за нарастващата роля на храмовия

²⁷ Харитон, Др. еп. Цит. съч., с. 143; Каниц, Ф. Цит. съч., Т. II, с. 126.

празник. Монахът Полихрон смята, че храмовият празник в Троянския манастир е „скъпо бреме“, защото присъстват много турци и цигани, които „не плащат нищо“. Това мнение е доста пресилено, защото кондиката и приложените цифри показват изключително дарителство точно по време на храмовия празник. Жертваното за посрещането на поклонниците многократно се възстановява от значителните дароприношения²⁸.

Редица поклонници записват своите дарения в манастира точно по време на храмовия празник. Важността му е канонически обусловена, защото по-голяма стойност имат даренията на голям християнски празник и в по-голяма обител, особено в Йерусалим на Великден. В Троянския манастир абаджийското сдружение от Карлово през 1833 г. дава обет всяка година да дарява по 50 гр., през 1835 г. „на Богородица“ са записали имената си Петко, Райка, Рада, Цонко от с. Кръвеник. Най-много поклонници фигурират в манастирския поменик на патронния празник през 1863 г. – от Севлиево и близките села Сърбе и Купен (Денчу и Димитра)²⁹.

През 1843 г. по време на храмовия празник в Тетевенския манастир са записани четири тетевенски еснафа – бояджийски, кюркчийски, абаджийски и дюлгерски. Опомената е сумата от „Кузур махала“, в която според спомените на краеведа Мильо Табаков живеят предимно представители на табашкия, мутафчийския и дърводелския еснаф. На посочените листи в Поменика³⁰ са записани три занаятчийски организации с 123 членове внесли общо 340 гр. – средно по 2,76 гр. (Таблица 4.):

Таблица 4.

Еснаф	Брой участници	Сума	Средно на участник
Бояджийски еснаф	48	139 гр.	2,98 гр.
Абаджийски еснаф	34	122 гр.	3,59 гр.
Табашки еснаф	41	79 гр.	1,93 гр.

²⁸ Бур-Марковска, М. Към проблема, с. 245, 252-253; Каниц, Ф. Цит. съч., Т. II, с. № 126.

²⁹ Каранешев, П. История на общежителния манастир „Св. Преображение Господне“. В. Търново, 1927, с. 29; Харитон, Др. еп. Цит. съч., с. 133 – приписка от 15.VIII.1832 и следващите, с. 176-179.

³⁰ Жечева, Ст. Поменикът на тетевенския манастир „Св. пр. Илия“ (1837-1900 г.) // Годишник на музеите в Северна България, 1992, Т.XVIII, с. 243-244.

В проучения поменик на тетевенския манастир „Св. пр. Илия“ се споменава само посещението на храмовия празник – 20 юли 1873 г. от поклонническа група от с. Дерменци (Ловешко) начело с Йованка презвитера.

Важността на панаирите за увеличаване на поклонниците на манастирите кара през 1727 г. охридския епископ Йоасаф да промени датата на патронния празник на манастира „Св. Наум“ край Охрид от 23 декември на 20 юни, когато край манастира се устройва панаир³¹. Това се налага от факта, че през зимните месеци е затруднено движението на поклонниците и водено от мисълта за увеличаване на приходите на светата обител манастирското братство премества традиционния панаир в началото на лятото.

За храмовия празник и неговия панаир, като сигурно доходно перо, свидетелстват документите на Пловдивския кодекс³². В 1820 г. Калоферският манастир е изпаднал в тежка финансова криза, като за погасяване на дълговете се предвиждат като приходоносни пера милостинята, даренията на християните и приходите от панаира по време на патронния празник.

За всеки християнин истински духовен подвиг е поклонението на Божи гроб и участие в ритуалите, осигуряващи му вечен живот в Божието царство. Важен момент, показващ връзката на обикновения мирянин с Бога, са различните ритуали, отнасящи се до най-свещения град за християните Йерусалим. Поклонението на Божи гроб е съпроводено с ритуално изпращане и посрещане от населението, носене на подаръци от страна на поклонниците, включително и към енорийската църква (книги, икони, йерусалимки), както и дарения на храмовете в свещения град. Да не забравяме, че върховен израз на единението с Бога е донасянето и скътването на покров от Йерусалим, който да послужи на хаджията по пътя му към Вечния живот³³. Също така свещите, запалени от светия нур, са скътвани и се палят едва когато хаджията почине.

Специална група сред заможната част от българското население са т. нар. хаджии или поклонници. Това са онези, които сами или заедно със семействата си са се поклонили на Божи гроб по време на Страстната седми-

³¹ *Снегаров*, Ив. История на Охридската, с. 293.

³² *Снегаров*, Ив. Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия // Сборник на БАН. София, 1946, Кн. XLI-2, с. 266-267.

³³ *Гурова*, Св. и Н. Данова. Книга за българските хаджии. София, 1985, с. 38; *Гурова*, Св. Поклонничество и поклонническа литература. София, 1996, с. 17-44; *Вакарелски*, Хр. Български погребални обичаи. София, 1990, с. 79; *Начев*, Н. Нашите хаджии, с. 152.

ца. В българското общество голяма почит е титлата „хаджия“, като често тя се включва и във фамилното име на потомството. Хаджиите правят дарения на големите манастири от една страна, а от друга – връщайки се в родните си места обдаряват местните храмове, като в книги или придобилите популярност „йерусалимки“. За Тетевен М. Табаков и Т. Василев са записал, че „най-трудно беше пътуването до Йерусалим и затова ставаше много рядко. Преди 60-70 години в Тетевен имаше десетина души хаджии, т. е. такива, които сами или със съпругите си са ходили на Божи гроб. Обикновено поклонниците за Божи гроб тръгват в първите дни на Великия пост, за да бъдат там през Великденските празници, и се връщат 10-15 дена след Възкресение. В Търново в периода от 1783 до 1818 г. имало 17 души търновски търговци-хаджии и 19 души занаятчии-хаджии, като този списък може да се допълни с посочената информация от кондиката на ц. „Св. Константин и Елена“. В тефтера на х. Христо Рачков (1782-1820 г.) са записани 12 хаджии, а Н. Данова уточнява техния брой за периода 1762-1839 г. на 30. Пандели Кисимов е записал в 1844 г. – х. Минчо х. Цачов от Търново, х. Бобе от Дряново; в групата на игумена на Капиновския манастир – х. Серафим, са х. Руси и х. Иван от Капиново, х. Васил от Ц. Кория, х. Спас; русенската група засича на Йерусалим х. Тодор, х. Цачо, х. поп Никола Гецов от Дряново, х. Димитър, х. Петър, х. Петко от Търново, х. Койчо Шараполу и момчето му, х. Димо и х. Мичо от Ловеч и х. Нено от Севлиево³⁴.

Често поклонението в Йерусалим е служило за датироване на събития. Такава практика е отбелязана в „Еленския дамаскин“ (в приписка от 4.III.1816 г.): „...И тогава бяха еленските чорбаджии на Божи гроб“. В друга приписка от книга с жития на св. Йоан Рилски от с. Пчелище се чете: „Започнаха да преписват в църквата... лето 1847, м. август, ден 18. В тази година си дойдохме от Ерусалим“. Важността на събитието е безспорна и в Летописа на поп Йовчо: „1803.1.8. Дойдоха си поклонниците. Тогодже лето (1830) отидоха Христо х. Кънчев и неговия син Кънчо и от Търново х. Параскева х. Леков и поп Стамат и от Дряново х. Гою и от Габрово х. Христо Рачков... и дойдоха си х. Христо от Йерусалим в понеделник на Св. Троица (3.IV.1804 г.)“, а по-късно неговият син поп Никола е записал на

³⁴ Табаков, М. Записки за миналото на град Тетевен. Кн. 1, Оряхово, 1928, с. 17; Васильов, Т. Цит. съч., с. 294-295; Белчева, М. Дядо хаджи Ангел // Вълчанов, Хр. Севлиево, Ч. II. София, 1942, с. 65; Балева, П. Цит. съч., с. 110, 145, 162, 164; Гюрова, Св., Цит. съч., с. 39-40; Цончев, П. Из културното, с. 284; Начов, Н. Нашите хаджии, с. 136-137, 139, 141-142, 144-145, 149, 155, 167, 170.

18.I.1858 г.: „Изпроводихме хаджиите за Божи гроб: х. Димо и попадията, и Никола, Иванчу и Мана“³⁵.

Задължителна част от променения статус на хаджиите е по-високата степен на благотворителност – строителство на сгради за увековечаване акта на поклонение, изява като нови ктитори на култови сгради, участие във всички важни църковни инициативи. В този аспект предложените материали регистрират ролята на хаджиите като дарители на местния храм. Те се изявяват като авторитетни и почитани личности, увековечаващи делата си чрез персонални дарения.

Поклонническото движение на българите към Рилския манастир, Атонската света гора и светия град Йерусалим са направили силно впечатление на руските пътешественици и те ги поставят на първо място, като движение, така и по размера на даренията³⁶.

Запазени са манастирски поменици със стотици имена на поклонници и дарители, които показват ролята и авторитета на отделните манастири. Изследванията ми показват, че формализираната практика от Йерусалим и Атон е пренесена в епархиалните манастири. С особена почит се ползват големите ставропигиални манастири – Рилски, Бачковски и Троянски. С големи дароприношения се славят и много епархийски манастири. При осигуряването на приходи за тях акцентът е поставен върху годишния литургичен цикъл. Продължават да действат традиционните форми за привличане на поклонници чрез свети реликви като свети мощи, чудотворни икони, свещени аязми. През XIX век поклонникът е привлечен в светите обители от новопостроените църкви, великолепните стенописи, иконите и иконостасите, както от активната дейност на манастирските братства и участието им в революционните процеси. Особено място при предоставянето на средства заемат поклоненията по време на храмовия празник. От изследваните документи се налага изводът, че близо половината от подаянията за манастира се осигуряват точно на този ден.

³⁵ Писахме, с. 134, 163, 223, 291, 299, 312; Овчаров, Н. Неизвестни приписки върху възрожденски книги от Великотърновски окръг // Известия на Окръжния музей – В. Търново, 1966, Т. III, с. 7; Темелски (Христов), Хр. Капиновският, с. 130; Начов, Н. Нашите хаджии, с. 136.

³⁶ Крестовски, Вс. Дванадесет месеца в действащата армия (1977-1878) // Руски пътеписи за българските земи през XVII-XIX век. София, 1986, с. 185-186, 379.